

NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
OF THE REPUBLIC OF ARMENIA
INSTITUTE OF ARCHAEOLOGY AND ETHNOGRAPHY

**PROCEEDINGS OF INSTITUTE
OF ARCHAEOLOGY AND ETHNOGRAPHY
1**

**ARMENIAN FOLK CULTURE
XVII**

**TRADITION AND MODERNITY
IN ARMENIAN CULTURE**

FESTSCHRIFT FOR
STEPAN LISITSIAN
ON THE OCCASION OF HIS 150TH BIRTHDAY

YEREVAN
IAE PUBLISHING HOUSE
2018

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՀՆԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԱԶԳԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

**ՀՆԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԱԶԳԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏԻ
ԱՇԽԱՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ**

1

**ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ՄՇԱԿՈՒՅԹ
XVII**

**ԱՎԱՆԴԱԿԱՆԸ ԵՎ ԱՐԴԻԱԿԱՆԸ
ՀԱՅՈՑ ՄՇԱԿՈՒՅԹՈՒՄ**

ՍՏԵՓԱՆ ԼԻՍԻՑՅԱՆԻ
ԾՆՆԴՅԱՆ 150-ԱՄՅԱԿԻՆ
ՆՎԻՐՎԱԾ ԺՈՂՈՎԱԾՈՒ

ԵՐԵՎԱՆ
ՀԱԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ
2018

**Տպագրվում է ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության
ինստիտուտի գիտական խորհրդի որոշմամբ**

Խմբագրական խորհուրդ

Պավել Ավետիսյան (*գլխավոր խմբագիր*), Լևոն Աբրահամյան,
Գրիգոր Արեշյան, Ռուբեն Բաղալյան, Պիտեր Քաուի,
Տորք Դալալյան (*սլաւաստիանաստու քարտուղար*), Պատրիկ
Տօնապետեան, Միհրան Գալստյան, Սարգիս Հարությունյան,
Թամար Հայրապետյան, Լորի Խաչատուրեան, Թեո վան Լինտ,
Հարություն Մարության, Արմեն Պետրոսյան, Համլետ Պետրոսյան,
Գագիկ Սարգսյան, Ադամ Սմիթ, Ջուստո Թրաինա

Editorial Board

Pavel Avetisyan (*editor-in-chief*), Levon Abrahamian, Gregory Areshian,
Rouben Badalyan, Peter Cowe, Tork Dalalyan (*assistant editor*),
Patrick Donabédian, Mihran Galstyan, Sargis Harutyunyan, Tamar
Hayrapetyan, Lori Khatchadourian, Theo van Lint, Harutyun Marutyun,
Armen Petrosyan, Hamlet Petrosyan, Gagik Sargsyan, Adam Smith,
Giusto Traina

Համարի խմբագիրներ՝

Հարություն Մարության, Թամար Հայրապետյան, Սուրեն Հոբոսյան

Հ 241 Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի աշխատություններ, 1: Հայ ժողովրդական մշակույթ, XVII: Ավանդականը և արդիականը հայոց մշակույթում / ՀՀ ԳԱԱ հնագիտ. և ազգագր. ինստ.: Խմբ. Հ. Մարության, Թ. Հայրապետյան, Ս. Հոբոսյան. – Եր., ՀԱԻ հրատ., 2018. – 508 էջ: (Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի աշխատություններ, 1):

Ժողովածուն նվիրված է ազգագրագետ Ստեփան Լիսիցյանի ծննդյան 150-ամյակին: Նախատեսված է հումանիտար և հասարակական ոլորտի գիտնականների և հայոց մշակույթով հետաքրքրված ընթերցողների համար:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Ներածություն	9
1. Ստեփան Լիպիցյան (ծննդյան 150-ամյակի առթիվ) <i>Լիլիա Վարդանյան</i>	11
I. ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆ, ԻՆՔՆԱՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆ, ՍՐԲԱԴԱՍՈՒՄ	
2. «Թշնամու» կերպարի ձևավորման մեխանիզմները՝ որպես՝ բռնության զանգվածայնությունն ապահովող գործոններ Հայոց ցեղասպանության համատեքստում <i>Հասմիկ Գրիգորյան</i>	18
3. Մուսա լեռան հերոսամարտը՝ ըստ ականատես վերապրողների վկայությունների <i>Վերժինե Սվազլյան</i>	27
4. Անդրանիկ Բանահյուսական կերպարը <i>Ալվարդ Ղազիյան</i>	41
5. Հայոց ցեղասպանության նահատակների սրբադասումը՝ որպես մշակութային երևույթ <i>Հարություն Մարության</i>	54
II. ՍՏԱԼԻՆԻԶՄ. ԵՐԵԿ ԵՎ ԱՅՍՕՐ	
6. Кампания этнической депортации армян в 1949г. и подконтингент «турки» среди спецпереселенцев «с Черноморского побережья» <i>Грануш Харатян</i>	66
7. Ալթայյան արտորը՝ որպես նորամուծությունների աղբյուր <i>Լևոն Արրահամյան</i>	81
8. Անաստաս Միկոյանի արձանի տեղայնացումը՝ որպես «հիշողության վայր» <i>Հասմիկ Կնյազյան</i>	90
III. ՀԻՆ ՈՒ ՆՈՐ ԳԱՂԹԱԿԱՆ-ՓԱԽՍՏԱԿԱՆ- ՆԵՐԳԱՂԹՅԱԼՆԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ	
9. Սերնդափոխության հիմնախնդիրները հայրենակցական միություններում <i>Աննա Մարկոսյան</i>	106
10. «Պանդի ուխտը»՝ որպես գետաշենցիների ինքնության հարացույց <i>Գայանե Շազոյան, Արսեն Հակոբյան, Վիկտորիա Խորշոռյան</i>	116
11. Ադրբեջանահայ փախստականների (1988-1992թթ.) ինտեգրման և քաղաքացիության ձեռքբերման գործընթացը <i>Շուշանիկ Ղազարյան</i>	126

12.	Հայաստան տեղափոխված սիրիահայերի հարմարվելու գործընթացը <i>Արմենուհի Սյրեփանյան</i>	135
13.	Լեզուն որպես սիրիահայերի մշակութային ադապտացիայի կարևոր բաղադրիչ (Էթնոսոցիոլոգիական ուսումնասիրություն) <i>Գայանե Հակոբյան</i>	143
IV. ԹԱՆԳԱՐԱՆԱՅԻՆ ԻՐԵՐԻ ԱԶԳԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ		
14.	Փողի տեսակները և դրանց ծիսական նշանակությունը <i>Արմինե Զոհրաբյան</i>	156
15.	Հայկական գորգերի հորինվածքների ու զարդանների դրսևորումները միջնադարյան իսպանական գորգերում <i>Լիլիա Ավանեսյան</i>	168
16.	Վիշապազարդ վզնոցներ <i>Սարգիկ Բարայելյան</i>	179
17.	К вопросу о популяризации этнографических артефактов и коллекций в современных условиях рыночных отношений <i>Лианна Геворкян</i>	193
V. ՀԱՎԱՏՔ, ԾԵՍ ԵՎ ՏՈՆ		
18.	Трепанации в эпоху поздней бронзы и в раннем железном веке (по антропологическим материалам из могильников с территории Лорийского района Армении) <i>Анаит Худавердян, Сурен Обоян</i>	206
19.	Հրաշքի գործունը Մոկաց կրոնատեղեցական ավանդություններում <i>Էսթեր Խեմճյան</i>	217
20.	Մարմնից դուրս գտնվող հոգին հայկական հրաշապատում հեքիաթներում <i>Թամար Հայրապետյան</i>	231
21.	Աստվածահայտնության քառասնորդաց (հիննակաց) պահքը (պատմական համառոտ ակնարկ) <i>Հասմիկ Արրահամյան</i>	243
22.	Աղվանքում Վարազ-Տրդատի վահանով վերաբերման ծեսի մասին <i>Արրակ Դարադյան</i>	255
23.	Թատերականացված ծեսի սեղմ արտացոլումը մի բուսանվան մեջ <i>Էմմա Պետրոսյան, Զարուհի Սուջյան</i>	263
24.	Թաղումներ, որոնք կարելի է լուսանկարել և թաղումներ, որոնք չի կարելի լուսանկարել <i>Սմբար Հակոբյան</i>	269

25.	Սամցխե-Ջավախքի հայ կաթոլիկ համայնքը (պատմագագարական ուսումնասիրության փորձ) <i>Սոսե Գրիգորյան</i>	279
VI. ՍՐԲԱՎԱՅՐ ԵՎ ԵԿԵՂԵՑԻ		
26.	Արագածի Տիրինկատար սրբավայրը <i>Արսեն Բորոխյան</i>	290
27.	Միջնադարյան Սաղմոսավանքի սրբությունները <i>Աշոտ Մանուչարյան</i>	302
28.	Կասիոս լեռը Անտիոքի շրջանի հայոց աւանդազրոյցներուն և հաւատալիքներուն մէջ <i>Յակոբ Չոլաքեան</i>	313
29.	Երկու եկեղեցի, երկու համայնք. նորակառույց եկեղեցիների կրոնա-սոցիալական ենթատեքստը <i>Յուլիա Անպոնյան</i>	328
VII. ԺԱՄԱՆՑ		
30.	Սրճարանային միջավայրը Երևանում. արևելյան տարածք՝ արևմտյան հետազոծվ <i>Գոհար Սյրեփանյան</i>	340
31.	Ազատ ժամանակի կառուցվածքի փոփոխությունները Հայաստանի Հանրապետության քաղաքային բնակավայրերում <i>Ռուբեն Օհանջանյան</i>	353
VIII. ՀԱՆՐԱՅԻՆ ԽՈՍՈՒՅԹ ԵՎ ՎԱՐՔ		
32.	Մշակույթի և արդի մի շարք հիմնախնդիրների փոխառնչությունները հայաստանյան հանրային ընկալումներում <i>Նիկոլ Մարգարյան, Մելինե Թորոսյան</i>	366
33.	Միջսեռային հաղորդակցության որոշ առանձնահատկություններ հետխորհրդային Հայաստանում <i>Լիլիթ Մանուկյան</i>	383
IX. ԵՐԿՐԱԳՈՐԾՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ՀԱՎԱՔՉՈՒԹՅՈՒՆ		
34.	Երկրագործական մշակույթը Հայաստանում 17-րդ դարում՝ ըստ պատմագիրներ Ջաքարիա Քանաքեղոցու և Ջաքարիա Ազուլեցու <i>Քրիստինե Պապիկյան</i>	392
35.	Վայրի մրգերի հավաքչության արդի դրսևորումները Լոռիում <i>Անժելա Ամիրխանյան</i>	403
X. ՀԵՐՈՍԱՎԵՊ		
36.	Հայ ժողովրդական հերոսական էպոսը <i>Արմեն Պետրոսյան</i>	414

37.	Արամ Ղանալանյանը՝ «Սասնա ծռեր» հերոսավեպի պատումների գրառող և վերամշակող <i>Աննա Պողոսյան</i>	426
38.	Կրոնաժխական տարրերը «Սասնա ծռեր» հերոսավեպում <i>Սարգիս Հարությունյան</i>	439
XI. ՀԵՔԻԱԹ		
39.	Նվիրատու և խորհրդատու կենդանիները հայ ժողովրդական հեքիաթներում <i>Մարինե Խեմչյան</i>	446
40.	Հեքիաթասացությունը մեր օրերում <i>Նվարդ Վարդանյան</i>	458
XII. ԲԱՆԱՀՅՈՒՍԱԿԱՆ ՓՈՔՐ ԺԱՆՐԵՐ		
41.	Մանկական զվարճախոսությունների թեմատիկ դրսևորումները <i>Արմեն Սարգսյան</i>	470
42.	Բանահյուսական և ազգագրական նյութերի կենցաղավարումը Արարատի մարզի Վեդու տարածաշրջանում <i>Սվետլանա Վարդանյան, Հասմիկ Մարգարյան</i>	484
43.	Հայերեն յուրահատուկ բառեր Թուրքիայի համշենցիների խոսվածքում <i>Սերգեյ Վարդանյան</i>	491
	Հապավումներ	503
	Contents	504

ՀՐԱՇՔԻ ԳՈՐԾՈՆԸ ՄՈԿԱՅ ԿՐՈՆԱԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ԱՎԱՆԴՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՒՄ

Էսթեր Խենյան*

Անդրադառնալով Վանի նահանգի Մոկս գավառակի ավանդություններին՝ առանձնացվել և քննության են ենթարկվել կրոնակեղեցական այն ավանդությունները, որոնք ներկայացնում են եկեղեցիների ու սրբավայրերի հրաշափառ հիմնադրման պատմությունը և դրանց հրաշագործ կարողությունները: Առանձին վերլուծվել են համահայկական հնչեղություն և հոչակ ունեցող Մոկսի Ս. Ամենափրկիչ վանական համալիրի, Ս. Աստվածածին մենաստանի, Ս. Մինաս եկեղեցու և Փոյթկու Ս. Գևորգ սրբավայրի մասին պատմվող ավանդությունները: Վեր են հանվել այդ ավանդությունների ոչ միայն նախաքրիստոնեական ժամանակների հավատալիքային, ծիսական, սովորությանի տարրերի ճուշտությունը քրիստոնեական հավատալիքների հետ, այլև իրական, պատմական ու առասպելական տարրերի միախառնման ինքնատիպ և օրինաչափ երևույթը եկեղեցաշինության ժողովրդական ըմբռնումների լույսի ներքո:

Բանալի բաներ. ավանդություն, եկեղեցի, սրբավայր, հավատալիք, քրիստոնեություն, պատմություն, ծես, սովորույթ, եկեղեցաշինություն, նախաքրիստոնեական ժամանակ:

Պատմական Հայաստանի յուրաքանչյուր գավառի բնակիչների ավանդություններն ու ավանդագրույցները խարսխված են տվյալ գավառի հայ ժողովրդական սովորույթների, պաշտամունքային հավատալիքների և բնաշխարհի առանձնահատկությունների վրա, ունեն տեղային նշանակություն, ստուգաբանում և տարբեր բնույթի (պատմական, աշխարհագրական, կենցաղային, կրոնական) տեղեկություններ են հաղորդում սերնդեսերունդ: Վասպուրականի Մոկս գավառակի ավանդություններն ինքնատիպ են և ամբողջացնում են Մոկսաց լեռնաշխարհի բնական միջավայրը, լեռներն ու գետերը, քարերն ու ծառերը, աղբյուրներն ու սրբավայրերը, կենդանական ու բուսական աշխարհները: Ըստ իրենց գործառույթի Մոկսաց ավանդությունները դասակարգվում են հետևյալ թեմատիկ խմբերում.

* ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի բանահյուսության տեսության և պատմության բաժնի ավագ գիտաշխատող, բանասիրական գիտությունների թեկնածու:

- ա) եկեղեցիների ու սրբավայրերի հրաշափառ հիմնադրման և դրանց հրաշագործ կարողությունների մասին (Մոկսի Ս.Ամենափրկիչ եկեղեցի, Ս.Աստվածածնի մենաստան, Փուլթու Ս. Գևորգ, Ս.Մինաս, Փեսավանք),
- բ) տեղանունների (երկրամասի, լեռների, քարերի, աղբյուրների) անվանումների ստուգաբանական ավանդություններ,
- գ) բուժիչ հատկություններով օժտված և սրբավայրային հատկանիշներ ձեռք բերած տեղավայրեր (ականջացավի և ատամնացավի աղբյուրներ, գավակ պարգևող և մեջքի ցավ բուժող քարեր, հողացավ բուժող աղբյուրներ ու սրբազան ծառեր, կաթնաղբյուրներ, որ նպաստում են ծծմայրերի կաթի առատությանը և այլն),
- դ) ավանդություններ և ավանդագրույցներ քրիստոնեական հավատալիքների, պատմական որոշակի դեպքերի, սրբակրոն Գրիգոր Նարեկացու վարքի ու հրաշագործությունների մասին:

Մոկսի ավանդությունների ու ավանդագրույցների ժամանակագրական ընդգրկումը շատ լայն է: Այն սկզբնավորվել է նախաքրիստոնեական ժամանակներում և դարավոր փոխանցման ճանապարհին իր մեջ ներառելով տարբեր ժամանակաշրջանների հավատալիքային, ծիսական, սովորության տարրեր՝ մինևույն ժամանակ կրել է կորուստներ՝ պայմանավորված իմաստագրկմամբ և մոռացմամբ: Հատկապես քրիստոնեության մուտքով և արմատավորմամբ պայմանավորված հնագույն հեթանոսական հավատալիքները կամ դուրս են մղվել կամ էլ վերածնափոխվել և հարմարեցվել նոր կրոնահավատալիքային պահանջներին:

Միջնադարում Մոկաց թեմը մտել է Աղթամարի կաթողիկոսության մեջ (1113–1895) և եղել է նրա կարևոր ստորաբաժանումներից մեկը¹: Այն հայ գրչության կարևոր կենտրոններից մեկն է եղել (հայտնի են Մոկսի Ավետարանները, Սարգիս Մոկացու և այլոց մանրանկարչական նկարագրողումները): Մոկսի նշանավոր վանական համալիրների մասին հյուսված ավանդությունները ձևավորվել են համալիրների կառուցմանը զուգահեռ, սակայն դրանց ատաղձն ու հիմքը հին ծագում ունեն և անմիջականորեն սնուցում են ստացել հեթանոսական ավանդույթից: Պետք է նկատել, որ ավանդությունների մեջ որպես կարևոր եզրույթ հան-

1 *Վարդանյան Վ.*, Ս. Էջմիածնի ընդհանրական աթոռի և Աղթամարի կաթողիկոսության հարաբերությունների շուրջ (XII դ. – XIX դարավերջ). – ՊԲՀ, 2012, թիվ 2, էջ 155–169: Նույնի, Աղթամարի կաթողիկոսություն. – ՀՄՀ, հ. 1, Երևան, 1974, էջ 255–256:

դես են գալիս Մոկաց բնաշխարհին բնորոշ և խորհրդանշական նշանակություն ունեցող քարը և ջուրը, որոնք, պաշտամունքային նշանակություն ունենալով, դարեդար պաշտվել են տարածաշրջանի հայ ազգաբնակչության կողմից և անշուշտ ունեցել են իրենց շուրջ հորինված պատմություններ:

Ս. Ամենափրկիչ եկեղեցու, Փութկու Ս. Գևորգի և Փեսավանքի մասին ավանդությունները ներկայացնում և մեկնաբանում են հոգևոր տաճարների կառուցման նախադրյալները: Ըստ ավանդությունների՝ դրանց կառուցման վայրերը ի վերուստ են սահմանվել որպես սրբազան ու հրաշագործ հատկություններով օժտված տեղանք. ի դեպ, բոլոր համալիրները կառուցված են բարձրադիր վայրերում: Առաջնորդվելով եկեղեցաշինության պատմությամբ՝ վստահաբար կարելի է ասել, որ Մոկսի եկեղեցիները նույնպես պետք է կառուցված լինեին հեթանոսական սրբավայրերի ու տաճարների տեղում: Ըստ ավանդությունների՝ սրբազան մասունքներն ու նշխարքները (Քրիստոսի մազերը, ս. Գևորգի պուտուկը և այլն) թռչում-ընկնում են քարի վրա և կլանվում, իսկ ճառագող լույսը մատնացույց է անում ապագա սրբավայրի կառուցման տեղը: Մոկսի Ս. Ամենափրկիչը կառուցվել է Հատրճանց գյուղի մոտ՝ սարի լանջին, Փութկու Ս. Գևորգը՝ Եղերով լեռան մոկսահայաց լանջին, իսկ Փեսավանքը՝ Ավերկտա լեռան գագաթին: Սուրբ Ամենափրկչի կառուցման ավանդությունը սերտորեն կապված է աստվածաշնչյան արևելյան մոզերի անվան հետ:

Եթե մի շարք ավանդություններում Մոկս տեղանվան ծագումը բխեցվում է այս մոզերի՝ Մոկաց լեռնաշխարհում հանգրվանելու փաստից², ապա ավանդությունների մի այլ խմբում նրանք հանդես են գալիս որպես քրիստոնեական տաճարի հիմնադիրներ: Մոկաց ավանդություններում մոզերը հանդես են գալիս Մելքոն, Գասպար և Բաղդասար անուններով:

Հատկանշական է, որ Ս. Ամենափրկչի կառուցման համար հինք են հանդիսացել արևելյան մոզերի՝ Երուսաղեմում ստացած նվերները. ըստ ավանդություններից մեկի՝ Գասպարը նվեր էր ստացել Քրիստոսի գլխի մազերից³, մի այլ տարբերակի մեջ Մայր Աստվածածինը նրան նշխարք

2 Խնդրի մեկնաբանությանն անդրադարձել է Ս. Հարությունյանը, տե՛ս *Հարությունյան Ս.*, «Մոզեր», «Մոկս», «մոկացիներ». անվանաբանական առնչությունների և գործառության ընդհանրությունների մասին. – «Էջմիածին» ամսագիր, 2015, թիվ 9, էջ 53–63: *Հարությունյան Ս.*, Ներածություն. – Մոկս. հայոց բանահյուսական մշակույթը (կազմողներ Հարությունյան Ս., Խեմյան Է., Խեմյան Մ., Պողոսյան Ա.), Երևան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., 2015, էջ 5–12:

3 *Լալայեան Ե.*, Վասպուրական. Հավատք. – ԱՀ, գ. XXVI, Թիֆլիս, 1917, էջ 208:

էր տվել, երկրորդին իր մագերից էր տվել, իսկ երրորդին՝ կրծքի կաթը⁴: Մի այլ ավանդության մեջ շեշտվում է, որ նրանց մոտ եղել է մասունք, որը չի մասնավորեցվում⁵: Մոգերը կանգ են առնում Մոկսի Աստիճանց ձորակում (Աստղաճանչ կամ Հատրճանց գյուղում), հաջորդ օրը բարձրանում են լեռը՝ որս անելու. Քրիստոսի մագերը Գասպարի մոտից թռչում և ամփոփվում են մի երկար վեմի մեջ, որը երեկոյան բռնվում է պայծառ լույսով, Քրիստոսը երևում է նրանց և պատվիրում այդտեղ վանք կառուցել: Ինչպես հաղորդում է ավանդությունը՝ «Երեք մոգերը սկսել են վանքը շինել, այդ միջոցին Գասպար մոգը վախճանվել է և թաղվել այդ վանքի հիմքում»⁶:

Ըստ Մաթեոսի ավետարանի (գլուխ Բ2)՝ երեք մոգեր, երկնքում տեսնելով հրեաների նորածին թագավորի (Քրիստոսի) աստղը և նրան հետևելով, գնում և գտնում են այն վայրը, որտեղ ծնվել է մանուկ Հիսուսը, երկրպագում, նվերներ են տալիս նրան (ոսկի, կնդրոկ և գնուոս) ու վերադառնում⁷: Աստվածաշնչյան ավանդության մեջ մոգերի անունները չեն հիշատակվում, միայն հայտնի է նրանց արևելյան ծագումն ու մոգերի դասին պատկանելը:

Երեք մոգերի մասին Մոկսի ավանդությունները ձևավորվել և զարգացել են ժողովրդական տարբեր հնագույն պատումների հիման վրա և ինքնուրույն տեղական նկարագիր են ստացել: Ինչպես վկայակոչվում է Ե.Լալայանի գրառած և հրատարակված տարբերակում՝ Մոկսի Ամենափրկիչ եկեղեցու հիմնադրման պատմությունը մանրամասն ներկայացված է «Հայսմավուրքում» և վանքի կոնդակում: Հայսմավուրքագետ Մ.Ավդալբեգյանը նկատել է, որ «Հայսմավուրք» ժողովածուների նյութերը «...կիսաբանահյուսական, կիսաառասպելական վիպումներ են ըստ միջնադարի գեղարվեստական մտքի ու ճաշակի»⁸, այսինքն՝ իրականն ու առասպելականը միախառնվել են իրար և պատումների նոր որակ ու տարբերակ են ստեղծել: Հետևաբար ժողովրդական պատումները «Հայսմավուրք» ժողովածուների հեղինակների կողմից նախ օգտագործվել են որպես լրացուցիչ մեկնաբանող նյութեր, ապա ընթերցվելով եկեղեցական

4 Տե՛ս «Ավանդություն Մոկսց Ամենափրկիչ վանքի մասին». – Մոկս. հայոց բանահյուսական մշակույթը, էջ 283, N 5 (122):

5 Տե՛ս «Մոկսց գավառի Հատրճանց գյուղի Սուրբ Ամենափրկչա վանքը». – Մոկս. հայոց բանահյուսական մշակույթը, էջ 282, N 4 (121):

6 *Լալայան Ե.*, նշվ աշխ., էջ 208:

7 Նոր կտակարան, Ավետարան ըստ Մատթեոսի, գլ. 2, Պեյրոյթ, 1985, էջ 2:

8 *Ավդալբեգյան Մ.*, «Յասմավուրք» ժողովածուները և նրանց պատմագրական արժեքը, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1982, էջ 9:

արարողությունների ժամանակ՝ հետընթաց ճանապարհով նորից վերադարձել են ժողովրդին և նորովի հարստացրել բանահյուսական ավանդական երկացանկը:

Վերոհիշյալ դիտարկումը հիմք է տալիս ասելու, որ աստվածաշնչյան ավանդությամբ ներկայացված անանուն մոզերը հայ բանահյուսական ավանդություն հանդես են եկել Մելքոն, Գասպար և Բաղդասար անուններով, ըստ որում նրանք ոչ միայն մոզ, այլև թագավորներ են անվանվել: Տարբեր սկզբնաղբյուրներում նույնիսկ շեշտվում է նրանց ազգային պատկանելությունը. Մելքոնը համարվում է պարսից թագավոր, Գասպարը՝ հնդկաց թագավոր, Բաղդասարը՝ արաբ⁹:

Ժողովրդական ավանդության մեջ Մելքոնը, Գասպարը և Բաղդասարը թե մոզ են կոչվում և թե թագավոր, օրինակ՝ «Ամենփրկըրճա վանքը եռսունեկու տարը առաջ ը շինվիր, քյանձ Հանրուսաղեմ: Իրիքը թանկանուրը են իկիր Հատրճանց գյուղ՝ Մելքոն, Գյազպար և Բանդրսար: Աստղը ցուլքով անունքը կը կյան հանտե»¹⁰: «Երեք մոզերն սկսել են վանքը շինել. այդ միջոցին Գասպար մոզը վախճանվել է և թաղվել այդ վանքի հիմքում»¹¹: Ինչպես երևում է վերջին մեջբերումից՝ Գասպար մոզը ոչ միայն եկեղեցու հիմնադրի, այլև շինարարական գոհի գործառույթ է կատարել, և նրա մարմնի վրա բարձրացել է քրիստոնեական տաճարը:

Սուրբ Ամենափրկիչ վանքը գտնվում է Ատիճանս, բարբառային արտասանությամբ՝ Հատրճանց գյուղի մոտ: Այս գյուղի մասին առաջինը հիշատակել է Թովմա Արծրունին (9-րդ դ.)․ «...Թռնիկի, որը տիրոջ ծննդյան և մկրտության մեծ տոնի օրերին բազում ընտրովի մարդկանցով արժանացավ մարտիրոսության պսակին՝ Մոկաց գավառի Ատիճանս գյուղում»¹²:

Գյուղի հնագույն Ատիճանս//Հատրճանց անվանման ստուգաբանությունը ժողովրդական ավանդությունը կապում է մոզերին առաջնորդող աստղի ցուլքի հետ. «Անու խանար էլ անտ կյեղը անուն կը տնեն Աստղաճանչ: Հետո նոր դառցիր ը Հանտրճանց»¹³:

9 Աճադյան Հ., Հայոց անձնանունների բառարան, ԵՊՀ, Երևան, 1942, հ. III, էջ 306, հ. I, էջ 447-448, *Մարգիսեան Բ.*, Երեք թագաւոր մոզերու գրոյցն հայկական մատենագրութեան մեջ և անոր կարևորութիւնն, Վենետիկ, 1910, էջ 6-7:

10 Տե՛ս «Մոկաց գավառի Հատրճանց գյուղի Սուրբ Ամենափրկչա վանքը». – Մոկս. հայոց բանահյուսական մշակույթը, էջ 282, N 4 (121):

11 Տե՛ս «Մոկսի Սուրբ Ամենափրկիչ եկեղեցի». – Մոկս. հայոց բանահյուսական մշակույթը, էջ 282», N 3 (120):

12 *Թովմա Արծրունի և Անանուն*, Պատմություն Արծրունյաց տան, Երևան, «Սովետական գրող» հրատ., 1978, էջ 312:

13 Տե՛ս «Մոկաց գավառի Հատրճանց գյուղի Սուրբ Ամենափրկչա վանքը». – Մոկս. հայոց բանահյուսական մշակույթը, էջ 282, N 4 (121):

Հենվելով Թովմա Արծրունու հաղորդած տեղեկության և հետագա պատմական ու բանահյուսական աղբյուրների վկայակոչման վրա՝ Ատիճանս գյուղը հավանաբար իշխանանիստ գյուղ է եղել, և նրա մերձակայքում գտնվող Ս.Ամենափրկչի բակում թաղվել են հոգևոր և աշխարհիկ նշանավոր դեմքեր:

Մոկաց ավանդություններում Ս.Ամենափրկիչը հանդես է գալիս երկու միմյանց լրացնող սյուժեների միջոցով. նախ կառուցման հրաշագործ դրդապատճառն ու վանքի տեղի ընտրության աստվածային մասունքներով ուղղորդվելն ու տեսիլքի միջոցով հանձնարարական ստանալը. «Ով թագավորներ, այստեղ՝ ուր ամփոփվեց իմ գլխի մագերը, շինեցեք վանք՝ իմ և իմ մոր անունով և ապա գնացեք խաղաղությամբ ձեր աշխարհները»¹⁴, ապա նրա հրաշագործ գործառույթը՝ հավատացյալներին ոտխից ապաստանելու և փրկելու, որով և միաժամանակ ստուգաբանվում է նրա՝ Ամենափրկիչ անվանումը: Ակնհայտ է, որ հրաշագործության մոտիվն ընկած է ոչ միայն վանքի կառուցման, այլև նրա հետագա հոգևոր գործառույթի և հավատքի ամրապնդման հիմքում:

Ամենափրկչի ավանդությունները կապվում են նաև Լենկթեմուրի անվան հետ: Ըստ ավանդության՝ Մոկաց Ամիրան հարգանքով ընդունում է Երուսաղեմից վերադարձող արևելյան մոզերին: Հեռանալիս նրանք Ամիրային նվիրում են Աստվածածնի՝ Գասպար թագավորին ընծայած նշխարքը: Նշխարքի վրա գիշերը լույս-կամար է կապվում՝ ավետելով դրա հրաշագործ կարողությունը: Ամիրան «Կը տնա կուլում մեչ, պատիկ տնրպասըմ կը շինա վերեն: Էն տնրպասի [մատուռ - Է.Խ.] անուն կը տնա Նըվեր»¹⁵: Հայ ազգին կոտորող և գերեվարող Լենկթեմուրին Ամիրան խնդրում է. «...մեկ պատիկ տնրպասմ եմ շինե, տն մեկ էտով [դրանով մեկ - Է.Խ.] գյերի տնս զի»¹⁶: Լենկթեմուրը համաձայնվում է, սակայն. «Մեռնիմ ուր շատ խրաշքին. վաթսուն խննգնր գյերի մըտան էտա տնրպաս, հննլն չը լըցվան: Հըմն էլան մժիկ, կըպան ննիք»¹⁷:

Ըստ ավանդության՝ այս հրաշագործությունն է հիմք հանդիսանում վանքի վերանվանման համար: Ի նշան փրկված հայորդիների՝ այն կոչում են Ամենափրկիչ¹⁸: Ս.Ամենափրկիչը հայտնի է նաև Ծպատ անունով: Հավանաբար վանքի երկրորդ անվանման համար դեր է խաղացել վանահոր

14 Տե՛ս «Մոկսի Սուրբ Ամենափրկիչ եկեղեցի»․ – Մոկս. հայոց բանահյուսական մշակույթը, էջ 282, N 3 (120):

15 Տե՛ս «Ավանդություն Մոկաց Ամենափրկիչ վանքի մասին»․ – Մոկս. հայոց բանահյուսական մշակույթը, էջ 283, N 5(122):

16 Նույն տեղում:

17 Նույն տեղում:

18 *Ղանապանյան Ա.*, Ավանդապատում, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1969, էջ 250–252:

աղոթքով և աստծո կամքով գերի հայերի կերպարանափոխությամբ ծպտվելու հանգամանքը:

Այս պլոժեն միջնադարյան Հայաստանում տարածված և շրջանառվող պլոժեներից է ու հատկապես աղերսվում է Լենկթեմուրի անվան հետ: Գրեթե նույն զարգացումներն ունեն «ՄարդաղաՎյաց կամ Հազարափրկիչ» եկեղեցու (Նախիջևանի Առինջ գյուղի մոտ¹⁹) և Հովանավանքի (Նոր-Բայազետի Այրիվանք գյուղի մոտ²⁰) մասին ավանդությունները²¹: Ավանդությունները, պատմական հիմք ունենալով հանդերձ, միաժամանակ ընդգծում և առաջին պլան են մղում հոգևոր հայրերի սրբակրոնության ու քրիստոնեական հավատքի անասանության, ինչպես նաև եկեղեցական մասունքների հրաշագործության և աստվածային կամքի դրսևորման հանգամանքները օրհասական պահերին:

Հրաշագործությունը ընկալվել է որպես Մոկաց եկեղեցիների ու սրբավայրերի գլխավոր հատկանիշ, որի մասին գիտելիքները մուտք գործելով բանավոր ավանդության մեջ՝ բազմաթիվ տարբերակներով պատմվել և վերապատմվել են, վերագրվել են բնաշխարհին բնորոշ քարերին, ժայռերին, աղբյուրներին և դրանք ընդունել որպես հրաշքի ու հրաշագործության հավաստիությունը վավերացնող փաստական դրսևորումներ:

Անմատչելի Առնոսի գագաթին ծվարած Սուրբ Աստվածածին մենաստանի հրաշագործ գորությունը քաջ հայտնի էր ոչ միայն հայերին, այլև՝ քրդերին: Առնոսի բարձրադիր աղբյուրներից մեկի առաջացման և լեռնալանջին Սոքան և Ծափանց գյուղերի միջև գտնվող հովիվ և ոչխարների հոտ հիշեցնող քարերի մասին ավանդությունը պատմում է, որ քուրդ հովիվը անջուր լեռնալանջին արածեցնում է հոտը և այն ծարավից փրկելու համար աղոթում է ու դիմում ս. Աստվածածնին. «Ո՛վ ս. Աստվածածին, քո հրաշքին մեռնիմ, շատերին լսած իս, նամանավանդ ինձ պես մեղավորներին: Դու հրամայե՛ թող հոտ ինքնահոտ աղբյուր մը բխի, իս և իմ ոչխարներ մեր ծարավը հագեցնենք: Թող իմ հոտից յոթ հատ անծին շիշակ քեզ համար մատաղ անիմ»²²: (Տարբերակում՝ մի կարմիր խոյ): Լեռնալանջին իս-

«Մոկաց գավառի Հատըճանց գյուղի Սուրբ Ամենափրկչա վանքը». – Մոկս. հայոց բանահյուսական մշակույթը, էջ 282, N 4(121):

19 *Ղանալանյան Ա.*, նշվ. աշխ., էջ 230:

20 *Ղանալանյան Ա.*, նշվ. աշխ., էջ 237:

21 Վերջին ավանդությունը գրական մշակման է ենթարկել Հովհ. Թումանյանը՝ «ԱղաՎառ վանք» վերնագրով: Առաջին անգամ տպագրվել է 1913 թ.: Տե՛ս *Թումանյան Հովհ.*, Երկերի լիակատար ժողովածու, հ. III, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1990, էջ 165:

22 Տե՛ս «Սուրբ Աստվածածնի մենաստանը». – Մոկս. հայոց բանահյուսական մշակույթը, էջ 285, N 12 (129):

կույն մի սառնորակ աղբյուր է բխում, հովիվը յոթ ոջիլ է հանում իր վրայից (տարբերակում՝ լու) և խոստացվածի փոխարեն գոհ մատուցում: Անմիջապես սրբապիղծ ու երդմնագանց հովիվն ու ոչխարները քարե արձան են դառնում:

Քրիստոնեական եկեղեցու հրաշագործությունը Հին Հայաստանի ջրի պաշտամունքին նվիրված ծիսաստվորությանին հավատալիքների²³ և մատուցվող գոհաբերությունների հեռավոր արձագանքն է: Ինքնաբուխ աղբյուրի մոտակայքում գտնվող քարե բնական արձանախմբի էության մեջ ամփոփված է սրբազան աղբյուրին մատուցվող գոհի գաղափարը:

Հայկական լեռնաշխարհում գոյություն ունեցող բազմաթիվ բնական արձանախմբերի (Բելի և նրա ուղտերի արձանախումբը Նեմրոթ լեռան լանջին, վաճառականի և ուղտերի բլրաշարքը Մեծ Մասիսի վրա, քարացած վիշապները Լոռիում և այլն)²⁴ մասին պատումների հերոսները արգահատելի վարքի, ամբարտավանության և անօրեն պահվածքի համար պատժվում են ու աստծո կամքով կամ անեծքի զորությամբ քարանում՝ ի տես բոլորի²⁵:

Հիշյալ արձանախմբերի մասին պատմությունները նաև մտորելու և հետևություն անելու հնարավորություն են տվել մարդկանց՝ միաժամանակ ամրապնդելով հավատքը առ աստված և նրան նվիրված հոգևոր տաճարները: Եկեղեցու զորության նկատմամբ անբեկանելի հավատի ու երկյուղածության պայմաններում յուրաքանչյուր եկեղեցու հրաշագործ կարողության մասին վիպվել են ինքնատիպ ավանդություններ, որոնց իսկությունը հաստատվել է որոշակի ապացույցներով ու նշաններով: Եթե Ս. Աստվածածնի հրաշագործության ապացույցը քարացած հովիվն ու ոչխարներն են, ապա Ս. Մինասի հրաշագործությունը հավաստում են եկեղեցու հիմքի խախտված քարերն ու այն փլվածքը, որտեղ կործանվել են օրինագանց տավարածները²⁶: Ըստ ավանդության՝ տավարածներն ամեն օր իրենց անասունները բերում լցնում էին եկեղեցապատկան արոտավայ-

23 *Հարությունյան Ս.*, Հին հայոց հավատալիքները, կրոնը, պաշտամունքը և դիցարանը, Երևան, «Մուղնի» հրատ., 2001, էջ 9:

24 *Ղանալանյան Ա.*, նշվ. աշխ., «Նեմրոթ թագավորն ու քարացած ուղտերը», էջ 72–73, N 194, «Մեծ Մասիս բլուրները», էջ 30, N 72, «Քարացած վիշապներ», էջ 62, N 168:

25 Հովվի և հոտի քարացման առասպելային մանրամասն մեկնաբանել է Ս. Հարությունյանը: Վեր հանելով առասպելական գրույցների առնչությունը լեռների ու բլուրների հետ՝ նա դիտարկում է դրանց կապը լեռների հնագույն պաշտամունքի հետ (*Հարությունյան Ս.*, Հայ առասպելաբանություն, Բեյրութ, 2000, էջ 219):

26 Տե՛ս «Սուրբ Մինասի հրաշագործությունը»․ – Մոկս. հայոց բանահյուսական մշակույթը, էջ 290, N 23 (140):

րերն ու արտերը. վանահայրը փորձում է նրանց վնդել, սակայն օրինազանցները նրան բռնում և ծեծում են: Վրդովված վանահայրը կասկած է հայտնում Ս.Մինասի գործության մասին և սկսում է եկեղեցին քանդել, բայց դեռ երկու քար չշարժած՝ հրաշք է կատարվում, և այն վայրը, որտեղ նախիրն ու տավարածներն էին, կուլ են գնում երկրի խորքը և միայն փլվածքն ու եկեղեցու երկու խախտված քարերն են մնում իբրև ապացույց Ս.Մինասի հրաշագործության: Օրինազանց ծխականների արարքը նշան է եկեղեցու գործության նկատմամբ հավատի թուլացման. սասանվում է նաև վանահոր հավատը, որը վերականգնվում է երկնային պատժի գործադրմամբ: Պատժի մասին հիշեցնող խորխորատը հավանաբար երկյուղով է լցրել հավատացյալների սրտերը, ինչպես նաև վերականգնել ու ամրացրել հավատի հիմքերը: Ս.Մինասը միաժամանակ համարվել է «կորուսախափան»²⁷, ուստի կորուստ ունեցող հավատացյալները դիմում էին նրա օգնությանը:

Մոկսի՝ համահայկական հոչակ վայելող սրբավայրերից մեկը կոչվում է Փութկու Սուրբ Գևորգ: Այն գտնվում է Ռշտունիքը Մոկսի հետ կապող Եղերով լեռնանցքի ամենաբարձր կետում: Այս սրբավայրի կառուցման նախադրյալը նույնպես հրաշքն է: Ըստ ավանդության՝ Ս. Գևորգը նախապես գտնվել է Բիթլիսի վիլայեթի Բարվար գավառի Բիտար գյուղում: Մի քուրդ հովիվ, հաստատվելով այնտեղ, աստիճանաբար իր շուրջն է հավաքում ազգակիցներին, հայերի մի մասին դուրս են մղում, մի մասն էլ ուրանում է քրիստոնեությունը և մահմեդականություն ընդունում: Երբ քրդերը ցանկանում են քրիստոնեական վանքը մզկիթի վերածել, մի ջերմեռանդ հայ (տրբ.՝ վանքի ժամկոչը), երագում պատվեր ստանալով Ս. Գևորգից, նրա մատուցները ամփոփում է պուտուկի մեջ (տրբ.՝ ս. Գևորգի ականջը), շալակում և գիշերով փախչում է դեպի Մոկս: Առաջին տարբերակում երկրի կառավարիչ Միր Հասանի մարդիկ տեսնում են, որ այս մարդու մեջքից լույս է ճառագում և հետապնդում են նրան: Երբ հասնում են փախստականին, նա իր մեջքի պուտուկը դնում է մի քարի վրա, և հրաշք է կատարվում՝ քարը պատռվում և իր մեջ է առնում պուտուկը²⁸: Երկրորդ տարբերակում փախստական հայը բարձրանում է Եղերովի գագաթը, ցանկանում է անցնել Գավաշի կողմը, պուտուկը նրա շալակից գլորվում և մի տեղ կանգնում է: Երեք անգամ մարդը պուտուկը շալակում և բարձրանում է լեռան գագաթը և երեք անգամ պուտուկը գլորվում ու

27 *Լալայեան Ե.*, նշվ. աշխ., էջ 210:

28 Տե՛ս «Փութկու Ս. Գևորգ». – Մոկս. հայոց բանահյուսական մշակույթը, էջ 287, N 17 (134):

նույն տեղում կանգնում է, որից մարդը հետևություն է անում, որ մասունքը ցանկանում է մնալ Եղերով սարում²⁹: Հրաշքի կատարված տեղում կառուցվում է Ս. Գևորգ վանքը, որը ս. Գևորգի մասունքների պուտուկի անունով կոչվում է Փութկու:

Անցյալում Եղերովի լեռնանցքը Մոկս գավառն արտաքին աշխարհի հետ կապող ուղիներից մեկն էր: Մոկսի խստաշունչ ձմռանը Եղերովի լեռնանցքը փակվում էր: Փութկու Սուրբ Գևորգի սրբավայրի մոտ կար ճանապարհորդների օթևան, որտեղ նրանց անվճար սնունդ և ապրելու պայմաններ էին տրամադրվում: Ճանապարհորդները Եղերովում արգելափակված մնում էին այնքան ժամանակ, մինչև Սուրբ Գևորգի հոջակավոր սև աքաղաղը (Ս. Գևորգու դիկ) կանչեր և լավ եղանակ գուշակեր, որից հետո անփորձանք հաղթահարում էին լեռնանցքը:

Հայ բանահյուսական ավանդության վկայաբանական ու վարքաբանական թարգմանական, ինչպես նաև եկեղեցական գրականության³⁰ և դրվագագարդ անոթների պատկերագրության³¹ մեջ սուրբ Գևորգը ներկայացվում է որպես հրեղեն ձի հեծած քաջ վիշապամարտիկ, որը, սերած լինելով ազնվատոհմ ընտանիքից և լինելով հայտնի զորական³², իրեն նվիրել է անօրինության ու չարիքի դեմ պայքարին և հանդես է եկել որպես քրիստոնեասեր անձ: Քաջագուն նահատակ սուրբ Գևորգի կերպարը խորը հետք է թողել քրիստոնեական աշխարհում և ի նշան նրա քաջագործությունների ու հրաշագործությունների, Հայաստանում կառուցվել են բազմաթիվ եկեղեցիներ ու սրբատեղիներ, որտեղ եկեղեցական մեծ տոնախմբություններ և ուխտագնացություններ են կատարվել: Վերոհիշյալ Փութկու Սուրբ Գևորգ սրբավայրում ամենամյա համաժողովրդական ուխտագնացություն էր լինում (Մոկսում այն կոչվել է շարաղեր), որտեղ հավատացյալ ժողովուրդը սրբազան երկյուղածությամբ, ջերմեռանդ աղոթքներով օգնություն է աղերսել ս. Գևորգից և զոհաբերություններով արտահայտել իր երախտիքը:

Անդրադառնալով Սուրբ Գևորգի հրաշափառ կառուցման ավանդությանը՝ տեսնում ենք, որ սրբավայրի կառուցման տեղը պատահական չի ընտրված. քարը, որի մեջ ամփոփված է սուրբ Գևորգի մասունքը, արդեն իսկ ունեցել է պաշտամունքային նշանակություն և հավանաբար այդ

29 Տե՛ս «Փութկու Սուրբ Գևորգ»․ – Մոկս. հայոց բանահյուսական մշակույթը, էջ 288, N 18 (135):

30 *Ղանալանյան Ա.*, նշվ. աշխ., էջ ՃՁԹ:

31 *Ժամկրչյան Ա.*, *Հակոբյան Ն.*, Մեռոնամաններ սուրբ Գևորգի պատկերով. – Հայոց սրբերը և սրբավայրերը, Երևան, «Հայաստան» հրատ., 2001, էջ 322–326:

32 *Аверинцев С. С.*, Георгий Победоносец. – МНМ, т. I. М.: Изд-во «Советская энциклопедия», 1987, с. 273–275.

վայրում հեթանոսական սրբավայր է եղել, որի մասին հիշողությունը սերնդեսերունդ փոխանցվել է: Գործառույթը, որ իրականացնում է Սուրբ Գևորգ սրբատեղին, իր մեջ պահում է հեթանոսական ավանդույթի արձագանքը: Նախ՝ ավանդություններից մեկում սուրբ Գևորգը կոչվում է փոթորկի սուրբ, ուստի փոթորկի և ճնաբքի ժամանակ դիմում են նրա օգնությանը: Ինչպես սուրբ Սարգսին³³, նրան ևս վերագրվել է հնագույն հեթանոսական քամու և փոթորկի աստծո գործառույթը, որին հավելվել է նաև հյուրընկալության և օթևան տրամադրելու գործառույթը:

Փոթևու Սուրբ Գևորգի ավանդությունների հիմքում ընկած է նաև սրբազան աքաղաղի մասին հավատալիքը, ըստ որի՝ աքաղաղը հանդես է գալիս թե որպես եղանակի, թե որպես երիտասարդների ու հիվանդների ապագան գուշակող: Աքաղաղը, իբրև արևածագի ավետարեր, համարվել է սրբազան կենդանի³⁴: Ավետելով ցերեկային լույսը՝ նա ավետում է նաև նոր կյանքի սկիզբը և, քանի որ աքաղաղը հայկական ավանդույթում մեռելահարույց գործառույթով նաև կյանքի հավերժ վերածնության գաղափարակիրն է և քնածներին (ժամանակավոր մահ) արթնացրել կամ հարություն է տվել³⁵, ապա այս իմաստով Ս. Գևորգի աքաղաղը իր կանչով ավետելով ճնաբքից փակված ճանապարհի բացվելը, միաժամանակ նաև ավետել է նոր կյանքի արշալույսը, որովհետև արգելափակված մարդկանց կացությունը համեմատելի է ժամանակավոր մահվան գաղափարի հետ: Հայ ժողովրդական ավանդության մեջ աքաղաղն ընկալվել է նաև որպես ժամանակ տնօրինող: Օրվա ժամանակային բաժանումը կատարվում էր նաև ըստ աքաղաղի կանչերի³⁶: Հնագույն ժամանակներում ճանապարհ գնացող հայ մարդն իր հետ նաև աքաղաղ էր վերցնում՝ օրվա ժամերը զատորոշելու համար: Սույն սովորույթի հեռավոր արձագանքը գտնում ենք «Իմ աքլորը ճամփին էլ կկանչի» դարձվածի³⁷ բազմաթիվ զրույցների ու հեքիաթների մեջ³⁸:

33 *Арутюнян С.Б.*, Саркис. – МНМ, т. II. М.: Изд-во «Советская энциклопедия», 1988, с. 410.

34 *Արեղյան Մ.*, Երկեր, հ. Է, Հայ ժողովրդական հավատալիքներ, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ, 1975, էջ 37:

35 *Հարությունյան Ս.*, 2000, նշվ. աշխ., էջ 388:

36 Մոկսում գիշերվա ժամանակային բաժանումը կատարվում էր հետևյալ կերպ. «դըկտիր (աքաղաղներ) հրըճըն պերան կանչիցին...», «... էրկու պերան կննչիցին...» և այլն: *Սլ. Դարբինյան*, Մոկսի ազգագրական և բանասիրական նյութերը (ձեռագիր), ՀԱԻ ԱԲԱ, թղթ. N 24, գործ N 32, մաս IV, 1962, էջ 9:

37 «Աքլորի պոչը». – *Խեմչյան Է.*, Տավուշ. – ՀԱԲ, պր. 21, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., 2000, էջ 146, N 52 (52):

38 «Վըեր պերանըտ պահես, կյրիվըտ կկենա». – *Խեմչյան Է.*, նշվ. աշխ., էջ 137, N 41(41):

Ս. Գևորգի աքաղաղի կանխագուշակությունն ուղեկցվում էր ծիսական գործողություններով, որը հավանաբար հեթանոսական շրջանից մնացած վերապրուկ էր: Աքաղաղի վիզն էին գցում ուլունքներով և արծաթադրամներով զարդարված մանյակ և դնում գուշակություն ակնկալողի գլխին: Աքաղաղի կանխագուշակությանը անվերապահորեն հավատում էին: Սուրբ Գևորգի աքաղաղի գործառույթի մեջ Ա. Ղանալանյանը տեսնում է Հին Հայաստանում թոչուններով գուշակություններ անելու (հավանալություն) երևույթի արձագանքը³⁹: Հեթանոսական ավանդույթից փոխառնված Սուրբ Գևորգի աքաղաղը քրիստոնեական կերպարանք է ստացել և ընկալվել է որպես վանքի վանահայր ու կուսակրոն կյանք է վարել: Հատկանշական է, որ Փոթևու Սուրբ Գևորգում վանականներ չեն եղել, վանքի և օթևանի գործերի կառավարումը դրված է եղել աշխարհիկ անձի՝ փոթևապանի վրա, որը վերահսկել է վանքապատկան հողերի մշակությունը, անասունների (ոչխար, եզ) խնամքով զբաղվող մարդկանց, վանքի հասույթներից վճարել նրանց աշխատավարձը: Սուրբ Գևորգի եկամուտները հիմնականում նվիրատվություններն էին, որոնք հավաքվում էին Ս. Գևորգի ժողովարարների կողմից ողջ Հայաստանի տարածքում: Նվիրատվության հասույթների մի մասը հանձնվում էր Աղթամարին, մնացածն օգտագործվում էր ճանապարհորդների կարիքները հոգալու համար, ուլքեր ճմեռային անբարենպաստ եղանակի պատճառով հաճախ երկար ժամանակով արգելափակված էին մնում Եդերովի լեռնանցքում:

Սուրբ Գևորգի աքաղաղը նույնպես պատահական չէր ընտրվում. երբ գործող աքաղաղը կյանքից հեռանում էր, եկեղեցական արարողությամբ թաղվում էր եկեղեցու ժամատանը, իսկ նրան փոխարինում էր այն աքաղաղը, որի նախկին տիրոջը երևում էր սուրբ Գևորգը և որպես ընծա պահանջում ապագա աքաղաղ-վանահորը⁴⁰:

Ըստ ավանդության՝ Փոթևու Սուրբ Գևորգն այնպիսի գորություն ուներ, որ վանքին պատկանող որևէ բան չէր գողացվում, վանքի հոտն ու նախիրը պահպանում էին գայլերը⁴¹, իսկ վանքի համար ցանված շաղգամը գիշերով արջն էր ջրում⁴²: Սուրբ Գևորգը հանդես է գալիս որպես հոտի

39 *Ղանալանյան Ա.*, նշվ. աշխ., էջ ԿԲ:

40 Տե՛ս *Լալայեան Ե.*, Վասպուրական. Հավատք. – ԱՀ, գ. XXV, Թիֆլիս, 1914, էջ 45–46: «Ս. Գևորգի աքաղաղը». – Մոկս. հայոց բանահյուսական մշակույթը, էջ 289, N 20 (137):

41 *Ղանալանյան Ա.*, նշվ. աշխ., էջ 253, N 676Բ:

42 Տե՛ս «Փոթևու Սուրբ Գևորգի արջը». – Մոկս. հայոց բանահյուսական մշակույթը, էջ 289, N 21 (138):

հովանավոր և գայլերի ու արջերի տիրակալ⁴³: Այս կապը նույնպես բացահայտում է սուրբ Գևորգի հեթանոսական էությունը և սրբավայրի նախաքրիստոնեական արմատները:

Քննությունը ցույց է տալիս, որ Մոկս գավառն ունեցել է հարուստ և բազմազան ավանդություններ, որոնք ոչ միայն տեղային, այլև համահայկական նշանակություն են ունեցել: Նկատի ունենալով թեմատիկ ընդգրկման սահմանները՝ դիտարկել ենք միայն Մոկսի եկեղեցիների ու սրբավայրերի հիմնադրման հրաշափառ նախադրյալների և դրանց վերագրվող հրաշագործությունների շուրջ ձևավորված ավանդությունները:

Հետազոտության ընթացքում ի հայտ է եկել, որ ըստ ավանդությունների՝

- ա) Մոկսի հռչակավոր վանական համալիրների համար օգտագործված տեղանքը մատնացույց է արվել գերբնական ձևով,
- բ) Մոկսի եկեղեցիներին ու սրբավայրերին բնորոշ է եղել հրաշագործությունը,
- գ) ավանդություններում միմյանց են ձուլված հեթանոսական և քրիստոնեական հավատքի տարրերը,
- դ) ակնհայտ է ավանդությունների ներգործուն ուժը, որի շնորհիվ այն պահպանել է իր կենսունակությունը և սերնդեսերունդ փոխանցվել:

ФАКТОР ЧУДА В РЕЛИГИОЗНО-ЦЕРКОВНЫХ ПЕРЕДАНИЯХ МОКСА

Эстер Хемчян

Резюме

Обращаясь к преданиям области Мокс Ванского региона, выделены и рассмотрены те религиозно-церковные предания, которые представляют историю чудесного основания церквей и святых храмов и их чудотворные умения. Отдельно проанализированы предания, повествовавшие о монастырском комплексе Св. Аменаприкч Мокса, о монастыре Св. Аствацацин, церкви Св. Минаса и о святом храме Путки Св. Георга. Выявлено не только ассимилирование обрядовых, ритуальных и традиционных элементов дохристианских времен с христианскими верованиями, но и своеобразное и закономерное явление слияния реальных, исторических и мифических элементов в свете народных пониманий строительства церквей.

Ключевые слова: предание, церковь, святой храм, верование, христианство, история, обряд, обычай, строительство церквей, дохристианское время.

43 *Аверинцев С. С.*, նշվ. աշխ., էջ 274.

THE MIRACLE FACTOR IN THE RELIGIOUS-ECCLESIASTICAL LEGENDS OF MOKS

Ester Khemchyan

Summary

Touching upon the legends of the Moks region of Van province, the religious-ecclesiastical legends presenting the history of the glorious foundation of the churches and sanctuaries and their miraculous abilities have separated and examined. The legends telling about Moks St. Amenaprkich Monastery Complex that has panarmenian sonority and fame, St. Astvatsatsin monastery, St. Minas church and St. Gevorg sanctuary of Putki were separately analysed. Not only the assimilation of the belief, ritual, customary elements of the pre-Christian times with the Christian beliefs but also the unique and logical phenomenon of the mixture of the real, historical and legendary elements under the light of the folk understanding of church-building is brought forward.

Keywords: legend, church, sanctuary, belief, Christianity, history, ritual, custom, church-building, pre-Christian times.

ՀԱՊԱՎՈՒՄՆԵՐ

- ԱՀ — Ազգագրական հանդես
ԱՇՍԱՀ — Արմեն Շավարշի Սարգսյանի անձնական հավաքածու
ԳՀ ՓԺԲ — Գարեգին սարկաուզ Հովսեփեանց, Փշրանքներ ժողովրդական բանահիստիոթինից
ԳՄ — Գարեգին Սրվանձտյանց
ԵԼՄ — Ե. Լալայեան, Մարգարիտներ հայ բանահիստիոթեան
ԷԱԺ — Էմինեան ազգագրական ժողովածու
ԼՀԳ — Լրաբեր հասարակական գիտությունների
ՀԱԲ — Հայ ազգագրություն և բանահյուսություն
ՀԺՀ — Հայ ժողովրդական հեքիաթներ
ՀՀ ՀԱՀԽ — Հին աուանդական հեքիաթներ Խոտորջրոյ, հաւաքեց Հ. Մ. Հաճեան
ՀՀ ՊԿՊԱ — Հայաստանի Հանրապետության պատմության կենտրոնական պետական արխիվ
ՀՍՀ — Հայկական սովետական հանրագիտարան
ՄՄ — Մեարոպ Մաշտոցի անվան մատենադարան
ՆԳՆ — Ներքին գործերի նախարարություն
ՊԲՀ — Պատմաբանասիրական հանդես
Վկ — Վկայություն
ՔՀ — «Քրիստոնյա Հայաստան» հանրագիտարան
МНМ — Мифы народов мира
СЭ — Советская этнография
СПГУ — Санкт-Петербургский государственный университет
ЧГИКИ — Чувашский государственный институт культуры и искусств

CONTENTS

Preface	9
1. Stepan Lisitsian (on the occasion of his 150th birthday) <i>Lilia Vardanyan</i>	11
I. THE ARMENIAN GENOCIDE, SELF-DEFENCE, CANONIZATION	
2. Shaping the image of “the enemy” as supporting factors for the mass violence in the context of the Armenian Genocide <i>Hasmik Grigoryan</i>	18
3. The heroic battle of Moussa dagh according to the testimonies of the eyewitness survivors <i>Verzhine Svazlyan</i>	27
4. Andranik: folklore character <i>Alvard Ghaziyanyan</i>	41
5. Canonization of the martyrs of the Armenian Genocide as a cultural event <i>Harutyun Marutyanyan</i>	54
II. STALINISM: YESTERDAY AND TODAY	
6. The forced relocation of Armenians and the subgroup of “Turks” in specific localities exiled from the Black sea area <i>Hranush Kharatyan</i>	66
7. Altayan exile as a source of innovations <i>Levon Abrahamian</i>	81
8. The localization of the monument of Anastas Mikoyan as a “place of memory” <i>Hasmik Knyazyan</i>	90
III. OLD AND NEW REFUGEES/IMMIGRANTS IN ARMENIA	
9. Generation change issues in compatriotic unions <i>Anna Markosyan</i>	106
10. The Pand pilgrimage as a paradigm of the Getashen descendents’ identity <i>Gayane Shagoyan, Arsen Hakobyan, Victoria Khurshudyan</i>	116
11. The process of integration and naturalization of Armenian refugees from Azerbaijan (1988–1992) <i>Shushanik Ghazaryan</i>	126
12. The process of accomodation of Syrian Armenians <i>Armenuhi Stepanyan</i>	135
13. Language as an important component for Syrian Armenians cultural adaptation (an ethno-sociological survey) <i>Gayane Hakobyan</i>	143

IV. ETHNOGRAPHY OF MUSEUM OBJECTS

14. The types of money and their ritual significance 156
Armine Zohrabyan
15. Manifestations of compositions and ornaments
of Armenian carpets in middle age Spanish carpets 168
Lilia Avanesyan
16. Necklaces with dragon symbols 179
Astghik Israelian
17. On the issue of promoting of ethnographic artifacts and collections
in the light of modern market relationships 193
Lianna Gevorgyan

V. BELIEF, RITUAL, FESTIVAL

18. Trepanation in the Late Bronze and Early Iron ages (on anthropological
materials from the territory of the Lori region of Armenia) 206
Anahit Khudaverdyan, Suren Hobosyan
19. The miracle factor in the religious-ecclesiastical legends of Moks 217
Ester Khemchyan
20. The soul outside of the body in Armenian tales of magic 231
Tamar Hayrapetyan
21. The Hisnakats (Forty days) feast epiphany 243
Hasmik Abrahamyan
22. On the tradition of raising of Varaz-Trdat, the Prince
of Caucasian Albania, on the shield 255
Artak Dabaghyan
23. Reflection in the “curtail form” of the ritual in
the name of one plant 263
Emma Petrosyan, Zaruhi Sudjyan
24. Funerals that can be photographed and
funerals that can not be photographed 269
Smbat Hakobyan
25. Armenian-Catholic community of Samtskhe-Javakhk
(an attempt of historic-ethnographic research) 279
Sose Grigoryan

VI. SACRAL PLACE AND CHURCH

26. Sacred landscape of Tirinkatar on Aragats 290
Arsen Bobokhyan
27. Sacred objects from medieval Saghmosavank 302
Ashot Manucharyan
28. Mount Cassius in traditional ancient beliefs and
folk tales of Armenians in the Antioch region 313
Hagop Tcholakian

29.	Two churches, two communities: social and religious context of newly built churches <i>Yulia Antonyan</i>	328
VII. LEISURE		
30.	The cafn environment in Yerevan: eastern space with western trajectory <i>Gohar Stepanyan</i>	340
31.	Leisure time structure changes in urban residential areas of the Republic of Armenia <i>Ruben Ohanjanyan</i>	353
VIII. PUBLIC DISCOURSE AND BEHAVIOUR		
32.	The interactions of culture and certain contemporary fundamental issues in Armenian public perceptions <i>Nikol Margaryan, Meline Torosyan</i>	366
33.	Some aspects of gender communication issues in Post-Soviet Armenia <i>Lilit Manukyan</i>	383
IX. AGRICULTURE AND GATHERING		
34.	Agricultural customs in Armenia in the 17th century according to historiographers Zakaria Kanakertsi and Zakaria Aguletsi <i>Christine Papikian</i>	392
35.	Gathering of wild fruits in Lori <i>Angela Amirkhanyan</i>	
X. EPIC POEM		
36.	Armenian folk heroic epic <i>Armen Petrosyan</i>	414
37.	Aram Ghanalanyan: writing down and editing the versions of “Sasna tsrer” (Daredevils of Sassoun) epic poem <i>Anna Poghosyan</i>	426
38.	The religious ceremonial component in the Armenian epic “Sasna tsrer” <i>Sargis Harutyunyan</i>	439
XI. FAIRY TALE		
39.	Gift-bringer and adviser animals in the Armenian folk tales <i>Marine Khemchyan</i>	446
40.	Fairy tale narration today <i>Nvard Vardanyan</i>	458